

ծը, և դուռն ըրի՞ր քու կարելիդ քեզմէ
դուրս ուրիշներուն քաշխուելու համար:

Կեանքը քեզի բերաւ տրտմութիւններ,
ուռնեցար յուսահատութիւններ, պահեր և
զրկանքներ, բայց չուռնեցար ակարութիւն-
ներ, վասնզի քու մէջդ քու պապերուդ
շահած յաղթութիւններ կային, որոնք մէկ
մէկ յաւիտենականութիւններ էին:

Քու սրբազան երկրէն հեռու կ'ողջու-
նես նորէն Ամանորը ժողովուրդ հայոց՝ որ
ի սփիւռս աշխարհի, բայց հոգիդ դարձած
է անոր: Ողորդութեան, երջանկութեան
ստուեւրներ՝ որոնք քանիցս մօտ եկան մեր
հորիզոնին բայց փախան, այսօր վաճեց ան-
յոյս չեն թողած, վասնզի կեանքը զէպի
իր նպատակն ու կատարելութիւն վարող
հսկայ Կամքը չի կրնար վրիպիլ և զլանալ
մեզի մեր պզտիկ երջանկութիւնը, անհուն
կառելիութեանց և ուրախութեան ու-
կեանքն:

Գաւով կրօնական երեսին, անիկա այս
բոլորը պատմութեանդ, լուսաւորող, առ-
նադարձող կախարդանքն է, անշուշտ մա-
սով մը մեզմէ բխած, բայց մեծ մասով
եկած վերէն մեզի: Տառապեցանք, մա-
շեցանք, հիւցանք, բայց տարօրինակ, Նոր
Տարւոյ սեմին ինքնիշխան կը զգանք աւե-
լի քան նոր, ու այս շնորհը երկնքէն՝ մա-
տուցուած մեր սղերբագութեան: Այս կա-
խարդանքը մեզի կուտայ ուժ, լայնք և
կ'ազատագրէ զմեզ մեր մեծ ու պզտիկ
վիշտերէն և յուսահատութիւններէն ազ-
դարարելով մեզի, եթէ կարելի չէ ըլլալ
ամբողջովին հոս, քու մարդկային պարա-
քերուդ դիմաց, գոնէ ամբողջովին հոն՝
երբ մարդը կը դադրի մեր մէջը և կը
սկսի աստուածայինը:

Մարդկային կեանքն ու պատմութիւ-
նը յաւիտենական Մննդոց Գիրք մըն է:

Ե. Վ. Տ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Քառուր. — Այլքէ անցնելով ժէ. դա-
րու յիշատակարանները, մարդ կը զարմա-
նայ թէ ինչ հրաշք էր որ պահեց Հայոց
Եկեղեցին: Մէկ կողմէն բռնակալներու կե-
ղծութիւնները, միւս կողմէն Հռովմէական
Եկեղեցւոյ սաղարանքը, ու այս բոլորը իր
անպատկառութեամբ գերազանցող կարգ
մը վիզարաւոր փառամոլներու շահատա-
կութիւնները, ստեղծեցին մեր ժէ. դարու
ամօթն ու ողբերգութիւնը, որու նմանը
ուռնեցած չէ մեր Եկեղեցին նոյնիսկ Լէնկ-
թիմուրի օրերուն:

Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքներու փառ-
քի և իշխանութեան համար մշած մրցակ-
ցութիւնն ու ոճիրները, Երուսաղէմի մէջ
Ս. Յակոբի և հայոց Ս. Տիգրէայ իրա-
ւունքներու կորուստը յոյներու կողմէն, և
կրօնական մոլեռանգութենէն ծնած քաղա-
քական մատնութիւնները, որոնց յաճախ
կը դիմէին պայքարող կողմերը, սարսա-
փելի աղէտներ կը ստեղծէին երկուստեք,
որոնց գատր էին Գործեր, ինչպէս Քսիւք,
Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ, և մասամբ Պարս-
կաստան: Սակայն առանց աշուտութեան
ամենադոյզն զգացումի՝ պէտք է ընդունիլ
թէ եղբայրասպան մոլեռանգութեան մէջ
ոչ ոք կրցաւ հաւաստելի Հռոմին, և Հռոմէն
գրաւունք հայ Եկեղեցիները՝ նոյն այդ Հռոմէն
կ'որդեգրէր իր անհաշտ ու ոճրային մեթո-
ւները:

Հռոմ, ամէն կողմ գրուած կրօնաւոր
քարոզիչներ ունէր, և իր ձեռնարկներուն
համար չէր խնայեր պէտք եղած նւթա-
կան միջոցները: Միւս կողմէն լատին քա-
րոզիչները շատ ճարտար էին հաւատքի այս
որսորդութեան մէջ, վճարուած յայտարա-
րութիւններ կորզելով կարգ մը հանգամա-
նաւոր եկեղեցականներէ և անձերէ, զա-
նոնք յետոյ իբր յաղթական աւար պա-
պերուն մատուցանելու համար: Տխուր է
խոստովանիլ թէ կային այդ յայտարարու-
թիւնները ընողներ, թանկ վաճառելով ի-
րենց կեղծիքը, և առատացնելով նման
առերեսոյթ գրութիւններ, առանց շատ յա-
ճախ փոխելու իրենց ընթացքն և գործը:

կը յիշուին ինչպէս որ Սեբաստացին և Դաւիթ Բերիացին իրենց հետեւորդներով, որոնք կը հաշտուին Թ. Պապին զիր յղեցին: Սակայն առանց կրկնելու, կաթողիկոսութիւնը իրարու ձեռքէ խլողներն էին, առանց փոխելու իրենց դաւանութիւնն ու ծէսը, բայց չթորացան միայն կողմէն պահանջուած ըստորագրութիւնները տալէ, երբ զանոնք դրամով գնողներ եղան: Հատիններ գիտէին ասիկա, վասնզի Փիթու կը գրէր, ինչպէս որ համար, թէ եր խաբէբայ որպէս եւ այլն:

Եթէ եպրեկի էր շահասիրական ոգիով շարժող այս անարժաններու ընթացքը, նոյնքան և աւելի զգուշիլ է կրօնի անուանով Հռոմէականներու ի գործ դրած միջոցները, անոնցմէ գրեթէ անելով և ներկայացնելով իրր վաւարութեամբ: Մարդոց անարժաններն ու հակառակութիւնները շահագործելու այս անխղճութիւնը Հռոմի Եկեղեցիին զխաւար զէնքերէն մին եղած է և կը մնայ տակաւին:

Բարեմիտ կեցածիքներու կարգէն կառելի է նկատել մեր մէջ այն միտումը, որով օտար եկեղեցւոյ մը միաբանութեան մէջ ուզած են փոխել ոմանք իրենց քաղաքական կամ եկեղեցական օգնութեան հիմքերը: Այդ նպատակին հետապնդումը տեսանք հին ժամանակներու մէջ յոյներու հետ փորձուած, նոյն փորձերը եղան յաջորդ դարերուն, լատիններու հետ, երբ այս վերջինները արեւելք եկան, հոն բերելով իրենց զինուորական ու տնտեսական ուժը:

Այս շրջանին անշուշտ քաղաքական նպատակներ չէին որ կը հետապնդուէին. սակայն իսլամ տիրապետողներու անխղճ կեղեքումներէն, պահանջներէն ու հետապնդումներէն համեմատաբար աւելի ազատ կարենալ ապրելու համար, արեւմտեան զօրաւոր ուժերու ապաստանի ուզեցին, ու կարենալ ապահովելու համար իրենց անհատական շահերը, ստիպուեցան Հռոմէականներու յարիւ: Յետոյ պէտք չէ ժողովուրդ Հայ Եկեղեցւոյ լայնախոհ և թոյլատու օկոյրները, որով ուղիղ հաստք և ուղղափառութիւն միայն իրեն չի սեպահականեր, միաններ բոլոր խորին աստիճանի Երրորդ ուսման և զարգացման տնիք որ մեր ժողովուրդին եղած է միշտ, զինք մղած է միշտ գէպի արեւմուտք, Հետեւա-

բար մերազնեցից Յոյն և Հատին Եկեղեցիներու մատուցած յարգանքը կամ անոնց համակերպելու յանձնառութիւնը, ո՛չ Հայադաւանութենէ Հռոմէականաւորութեան անցնիլ է, և ոչ ալ, մոլորութենէ ուղղափառութեան դառնալ է, այլ փափաքուած նպատակի մը համար անտարբերութեամբ կատարուած զիջողութիւն մը ոմանց կողմէ: Այսպէս կամ այնպէս, հայերէն շատերու կողմէն եղած այս օտարադաւան միտումներն ու վերահսկողը պատահաւ եղան երկպառակութեան և ամօթալի պայքարներու, որոնք ոչ մեր ցեղին և ոչ ալ բրիտանիայ հաւատարմի կրնային պատիւ բերել:

Հատին եկեղեցականներ, Նիւթական լայն միջոցներով, և քաղաքական պաշտպանութեամբ զօրաւոր, սանձարձակ առիթներ կը ստեղծէին մտնելու արկածալու թշուառ ժողովուրդի մը մէջ, այդ խեղճերու աչքին շողացնելով ոսկիի, զարգացման հրապոյրները և ազգեցիկ պաշտպանութեան անկախութիւնները, որպէսզի անոնք ցոյց տրուած առաւելութիւններէն շլացած՝ յանձն առնէին զոհել իրենց ուղղափառ եկեղեցին, իրենց հայրենաւոր ինքնութիւնը, հետեւելու համար օտար սկզբունքներու: Եթէ այս ի գործ դրուած ճիշդը յաջողեցան հայ ամբողջութենէ փրցուած խմբակ մը կազմել, այսուհանդերձ մեծ չէր արդիւնքը: Կաթոլիկ քաղաքներուն շափառացնութիւնները կը մեղադրուէին նոյն իսկ Եւրոպացի հրապառանգներու և խղճմտանք ունեցող հասարակութեան կողմէ: Այս եղբարխաղը աւելի տխուր կը դառնար, երբ հայապագի օտարադաւաններ մաս կ'առնէին այս տխուր աշխատանքին մէջ, խղճները վրդովելով բարեպաշտութեան արդիւնաւորութեան եւ խորհուրդներու վաւերականութեան շուրջ:

Դաւանափոխները աւելի առաջ կ'երթային ինքզինքնին ալիւս ոչ թէ հայ, այլ Ֆրանկ յորդորէն աւտորանալ: Անքան որ կ'ուզէր առաջնորդել լատին կողմը Հայ Եկեղեցւոյ և ազգութեան ծոցէն փրկած այս թեկոյնները, և մահաւանդ թէ ո՞ր կրնան առաջնորդուիլ վերջ ի վերջոյ բոլոր անոնք՝ որոնք կ'ուրանան Հայ Եկեղեցին:

ԺԼ. զարու սկզբնաւորութեան, կրօնական երկպառակութիւնը իր զէնիթին էր հասած: Կաթոլիկ կղերին կողմէ ցան-

ուած սերմերը տուած էին իրենց արգիւնքը, և կրօնով բաժնուած երկու կողմի ազգակիցները զիրար կը ծուռտէին: Թուրքիոյ բանտերը յեցուցեան հայիրով: Մրցող երկու կողմերն ալ կատաղի էին. սակայն Հոյուլայի աշակերտները, եղբայրասպան արարքներու և խառնակութիւններու այս տխուր հերոսները, կը մնային գերազանց: Պայթարը սուր կերպարանք ստացաւ երբ 1700ին Կ. Պոլիս եկաւ Փլւրանսական նոր դեսպանը Ֆէրիով, իսկ 1701ին Կ. Պոլսոյ պատրիարքը ընտրուեցաւ Աւետիք վարդապետը: Ճիւղուելիքները յաջողեցան կործանելու Աւետիք պատրիարքը, իսկ Աւետիքին պաշտպանները խտտացուցին իրենց հալածանքները կաթողիկոսներու դէմ և կարգ մը խաւար և զգուսկի արարքներէ վերջ, կատաղի թըշնամուկիւնը առաւ արիւնիոտ կրկնակուսք:

Վէպ չէ և ո՛չ ալ առասպել թէ Ազգային Եկեղեցիի ուրացումը ապագայինոցման դուռն է բացած միշտ մեր առջև: Այս տխուր ճշմարտութիւնը մեր մէջ հաստատուած է և կը հաստատուի քրիստոնէութեան Ե. դարէն մինչև դեռ մեր օրերը: Փոքր ի շատէ մեր պատմութիւնը սերտողները, զիտեն թէ նախ Բիւզանդական և ապա Հռոմէական մոլեռանդութիւնը քանի՜ հազար և բիւր հայեր կորզելով իրենց Ազգային Եկեղեցւոյն ծոցէն՝ սուգած, ընկուզած է զանոնք իսպառ տարացումի վիհին մէջ:

Ինչ որ Հայ Եկեղեցին ըրած է անցեալին մէջ և կ'ընէ այսօր իբր ազգային գործ, պահանջքն է իր հոգիին: Սակայն այն հայերը որ կը հեռանան Հայ Եկեղեցիէն, իրենց ներշնչումն ու ուղղութիւնը կ'առնեն ուրիշ ոգիէ մը, որ, ինչ որ ալ ուզենք ըսել, խոժոռ կը նայի մերինին: Մասնաւորելով հոս մեր խօսքը կաթողիկոսութեան համար, չենք կրնար հոս չիշխել արտակարգօրէն անիրաւ և անբնարար այն ճիգը՝ զոր ըրած է ան շարունակ և կ'ընէ իր մարդորսութեան ծուղակն ինկած տկար ժողովուրդները ապագայինացնելու համար, այդպիսիներուն հանգիյալ իր առաջին գործն է սրբել, քննել անոնց ցեղային անունը և անգոյ ազգութեան մը պիտակին տակ ազգայնապէս կորսնցնել զանոնք:

Անշուշտ չենք կրնար անոնց մէջ ու-

րանալ հայ արիւնը և հայ ոգին, այլ մասնանշելու իրականութիւն մը միայն, ազգայնութեան գաղղութիւնը, որ կը խորհնք թէ ամէն բանէ աւելի հետեւանքն է Հռոմէական ապագայինացնող ուղոյն, որուն զիմակալելը միշտ գերագոյն ճիգն է եղած մեր ազգային առողջ գիտակցութեան:

Ազատագրական տարժումներ. — Ժէ. դարու վերջաւորութեան, հայ ժողովուրդը կը լարէ իր բոլոր ճիգերը, ազատելու համար ինքզինքը քաղաքական ստրկութենէն, ունենալու իր ուրոյն անկիւնը արեւին տակ:

Ազատագրական շարժումները մեր մէջ իրենց աւալին մէկ օրէն՝ միատեսակ և յարատեւ գորգացում չունեցան: Սկսելով իբրեւ սաղմնային գրութիւն, կամ մասնաւոր տեղի ու գնահատի արտայայտութիւն, յառաջացան և տարածուեցան առօրեանսրար, ընդունելով զանազան կերպարանքներ, որոնք յետոյ պիտի ընդորոշէին անոնց պատմական շրջանները: Այսպէս մինչև ԺԹ. դարու ժէպը, այս շարժումները զխնաւորաբար արեւելեան հայերու ազատութիւնն ունին ի նկատի, իսկ այդ շրջանէն յետոյ, արեւմտեան հայերու ազատագրութիւնը կը դառնայ սկսուած շարժումներուն իբր նպատակ, ընդգրկելով ամբողջ դարը, և շարունակուելով Ի. դարուն վրայ:

Ժէ. դարը, ինչպէս ըսինք, ներքին երկպառակութեան և բարոյական անկման շրջանն է մեր մէջ: ԺԼ. դարը սակայն մեր ժողովուրդի կեանքին վրայ կը բառնար նոր պատմականներ, որոնք աւելի քան երբեք միութարական էին:

Պատմութիւնը բաժնելով մեր երկիրը երկու մասերու, արեւելեան և արեւմտեան, կամ այս շրջանին աւելի ճիշդ պարսկական և թրքական, կը բաժնէր նաև անոնց գիւրերը. արեւմուտքի մէջ կայ գրական շարժում, որ թէև դանդաղ բայց որոշ ու վճռական արգիւնքներով, իսկ Հայաստանի պարսկական մասին մէջ խմորուիլ կը սկսէր քաղաքական շարժում մը, որու մասին գաղափար իսկ չէր կրնար ունենալ արեւմտեան Հայաստանը: Երկու շարժումները չմիացան իրարու. մէկ կողմ մնաց գրական շարժումը, առանց քաղաքական

խտնալնեալ, միւս կողմէն քաղաքական շարժումը, առանց գրական մտաւոր նըպաստի:

Երկու շարժումներն ալ իրենց հերոսներն ունէին, Մխիթար Սեբաստացին հեռոսական ջանքերով գրական գաղթական նութեան մը հիմ կը փորձէր հաստատել, իսկ Խորաշէլ Օրին, Պարսկահայաստանի մէջ, ազատական շարժման մը նախորդանքը կ'ընէր, գծուար քայց վճռական ճիգերով: ԺԼ. գարու այս երկու մեծ անունները հաւասարապէս իրաւունք ունին մեր սիրոյն և երախտագրութեան: Մէկը խաղաղ վանական, և գրչի ու գպրութեան մարգ, իսկ միւսը քաղաքական գործիչ, որ իր հայրենիքի բարօրութեան համար վառագիւ և արիւնի գաղափարներ ունէր իր շրթներուն: Անոնք երկուքն ալ ստեղծեցին շարժումներ, որոնք հաւասարապէս անհրաժեշտ էին ժամանակի հայութեան համար, փարատելու զանգուածներու հոգիէն այն համառարած թմրութիւնը, որ զիրենք այնքան տախուր հետեւանքներու էր տարեր. շարժումներ՝ որոնք առաւելու նաբար գարգացան և զարձան մեր վերաւ ծնութեան զոյգ նշանաբանները:

Երկու շարժումներն ալ ուղղակի կամ անուղղակի իրենց հետ ունէին Հայ Եկեղեցին, էջմիածինը, իբր մղիչ ուժ:

Հոմը ինչպէս մեր տաքի, այնպէս ալ մեր քաղաքական ազատութեան պայման կ'առաջարկէր դաւանափոխութիւն, նորէն կուգայինք հոն՝ ուրիշ հեռացած էինք միջին դարերէն սկսեալ, կարենալ պահելու մեր կրօնական ու ազգային ինքնութիւնը: Հայ Եկեղեցին առաջին օրէն այդ երկու ճակատագրական հերոսներուն հետեւանաւ մեր պայմաններուն անընտել և անկարելի իրագործումներու երազը, քառար շահիւրու և ազգեցութեանց ուստայնը: Յետոյ ազատական շարժումը եթէ իբր գաղափար մեր առջեւ կը բռնար գեղեցիկ հեռապատկերներ, իբր գործ կը կրօտէր շատ աւելիին, քան ինչ որ կրնար ունենալ այդ ժամանակուան պայմաններուն մէջ ապրող օրէւ հայ հեղործ կամ լեռնաւայր:

Ինչպէս յետոյ յայտնի պիտի ըլլար, Եւրոպան ընդունեց Օրիի ծրագիրը, և զայն իր շահերու և միջոցներու խողովակներէն

անցնելէ վերջ՝ փոխանցեց Ռուսոյոյ. այս վերջինն ալ իր կարգին ժամանակը եկած չնկատեց գործնականագէտ իրագործելու գէպի արեւելք իր քաղաքական ծրագիրները, ու բաւականացաւ միայն յոյսերով և րօրելու զմեզ: Մեծու Օրին, բայց գործը իր հետ գերեզման չիջաւ: Իր մահէն տասնհինգ տարիներ վերջ, հայ ազատագրական շարժումը մարմին պիտի առնէր Դաւիթ Պէկի ջանքերով: Ղափտն, որ ծնաւ շարժումը, աւաղները եղաւ զայն գործի վերածողը, ցոյց տալով թէ Խորաշէլ Օրին ոտքի տակ հող չունեցող սոսկական երեւակայող մը չէր, այլ նախատեսող ու գիտակ պայմաններու: Պայմանները շուտ փոխուեցան, Օսմանցիները միջամտեցին, զգալով Ռուսոյոյ հեռաւոր նպատակները գէպի արեւելք, ու կանխեցին շարժումը Դաւիթ Պէկ ստիպուած միացուց իր շահերը պարտեց պետական շահերու հետ, կոռուեցաւ թուրքերու գէմ և տարաւ վճռական յաղթանակներ:

Ուկայն Մեծն Պետրոսի կտորակաւ արշաւանքները պիտի միացնէին իրում պառակտուած մասերը, որոնց աչքին հայոց զինուորական յաղողութիւնները միայն կատաղութիւն և նախանձ պիտի պատճառէին: Հայաստանն նորէն ռազմավայր և թիրախ պիտի ծառայէր Թուրքոյ, վերաւ կազմուած Պարսկաստանի և Ռուսոյոյ: Անգաղութեան համար հայոց ի գործ դրած ճիգերը շատ սուղի պիտի նստէին: Գերիները պարտին սուղ վճարել իրենց փերկագիրը և քանի մը անգամ, կ'ըսէ Տակիտոս:

Դաւիթ Պէկի մահէն և իր յաջորդներու անփառունակ գործունէութենէն վերջ, պիտի քայքայուէր Դարապաղի միջիջնհրու միացեալ ուժը, եւ անոնք պիտի կոռէին Պարսկաստանի կողքին անջատաբար: Զուշացաւ գծութիւնը, մեր ցեղային ընտիր յատկութիւններ մաշող ցեցը, և սկսան ազգամիջեան պայքարներ, առիթ տալու որ պարսիկ ու թուրք խաները գարձեալ իշխող զառնան:

Օրիով սկսուած մեր ազատագրական շարժումը կարգ մը սխրալի էջեր արձանագրելէ վերջ, կ'ունենար անփառունակ վախճան մը, օգտակար ըլլալով միայն, կարճ ժամանակի մը համար, մեզի բախտակից գերի վրաստանին:

Էլիփիսմոնական Երզնանցի 1763, և մանաւանդ իր նախորդը՝ Յակոբ Շամախեցին, հայ ժողովուրդի քաղաքական անկախութեան հարցը նորէն օրակարգի վրայ կը բերին, կապելով զայն ոչ թէ ներքին ապստամբութեան՝ այլ Ռուսիոյ օժանդակութեան։ Հայոց քաղաքական ազատագրութեան գաղափարը, որ անիրագործելի կը ճիար քաղաքական ընդհանուր սնցուղարձերու պատճառաւ, արժաւանք պիտի գտնէր նաև Հնդկահայ գաղութին։ Հոն հանդէս եկան գաղափարական գործիչներ, որոնք կ'ուզէին ընդհանրացնել Ղարաբաղի ազատագրական շարժումը բովանդակ Հայաստանի վրայ։ Այդ գործիչներէն զվսաւորն էր Յովսէփ Էլիփին։ Թէև և իր գաղափարներն ու անոնց իրագործման միջոցները մեծաւ մասամբ ցնորական արկածախնդրութիւններ էին, բայց ունէին իրենց ուրոյն կողմը։ Սիմէոն կաթողիկոս, որ հակառակ էր ամէն տեսակ ապստամբական շարժման, առաջին մէկ օրէն հակառակեցաւ Էլիփին, որ կը ջանար համոզելու վրաց ձեռակալ կայսրը ապստամբութեան գլուխ անցնելու։ Սակայն պէտք է խոստովանիլ որ Էլիփին ազատական ձգտումներով տոգորուած մաքուր և գաղափարական հայրենասէր էր, և հայ քաղաքական մտքի զարգացման մէջ ունի իր ուրոյն տեղը, մօտիկը գրուելու չափ Օրիին։

Մեր ազատագրական ճիգերու մէջ, Էլիփին պիտի յաջորդէր Շահամիրեանը, որ իր նոր սկզբունքներով «որոգայթ փառաց» պիտի ջանար հայութեան ուշադրութիւնը սեւեռել իր ազատութեան սրբազան գործին վրայ։ Շահամիրեանին գործն ալ երեւակայական էր և անընտել ժամանակի պայմաններուն, բայց մտածումներ էին, որոնց ծնունդը ինքնին ապացոյց էր թէ, բան մը սկսած էր փոխուիլ հայ կեանքը կազմող իրերու և գաղափարներու կարգին մէջ։

Հնդկաստանի գաղութէն եկած մեր քաղաքական ազատութեան ի խնդիր եղած այս երկու առաջարկութիւններն ալ չհովանաւորուեցան Սիմէոն կաթողիկոսէն, որ իրականութեան մարզն էր, և գիտէր իրական ուժերու փոխարարներութիւնները։ Սիմէոնի յաջորդը՝ Ղուկաս կաթողի-

կոս, (1780 - 1799) չկասեցուց ռուսական բարեկամութեան համար սկսուած աշխատանքները։ Իսկ Ռուսաստանի առաջնորդը Յովսէփ Արղուսթեան եպիսկոպոսը, Յովհաննէս Լազարեանի հետ ձեռք ձեռքի, կը մշակէին հայ անկախութեան գաղափարը, իրագործումովը ռուս կառավարութեան։ Միւս կողմէն ռուս կառավարութիւնը պէտք ունէր հայոց իր ապագայ ծրագիրներուն համար։ Ռուսական տիրապետութիւնը տակաւ իր իշխանութիւնը պիտի շարունակէր հանցնելու համար իր պետութեան սահմանները մինչև Հայաստան, իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ առնելով երեւանը և Էլիփիսմոնակը, 1828ին, Հայ կաթողիկոսութեան գլուխը մը ներսէս արքեպս. Աշտարակեցիի ղեկավարութեամբ օժանդակեց գրաւման այդ գործին։ Գաղափարական իդէերու խմորման և ձեւաւորման այս երկարածիք ու տաժանելի շրջանը որոնցմով պահ մը ոգեւորուեցան հայութեան բնաշխարհիկ ու տարաշխարհիկ հատուածներն ու խաւերը, հաւասարապէս կը կազմեն մեր ազատական զինուորի շղաձգական՝ բայց անուշ շրջանը, որոպէ մէջ մի՞նչ գերազանց պիտի մնայ Հայ Եկեղեցիին բերած արդար բաժինը և մասնաւոր ուղղութիւնը։

(6)

Ե. Վ. Տ.

